МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ПЕНІТЕНЦІАРНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ

КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ ПРАВА,
ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПСИХОЛОГІЇ

СИЛАБУС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
Психологія агресивної поведінки

для підготовки фахівців на другому (магістерському) рівні вищої освіти
за спеціальністю С4 Психологія

РОЗРОБНИК:
доцент кафедри,
кандидат психологічних наук,
доцент
_____ **Ірина ВОЛЕВАХА**

Розглянуто та затверджено
на засіданні кафедри
«01» вересня 2026 року,
протокол № 8

Узгоджено з гарантом
освітньої програми _____ **Тетяна ДАНИЛЬЧЕНКО**

Обсяг: 4 кредити ECTS.

Чернігів – 2026

Анотація курсу

Навчальна дисципліна «Психологія агресивної поведінки» спрямована на формування у здобувачів вищої освіти системного уявлення про агресію та агресивність як складні психологічні феномени, закономірності їх виникнення, розвитку і прояву в поведінці людини. У межах курсу розглядаються основні підходи до визначення агресії, її види та форми, співвідношення понять «агресія», «агресивність», «насильство» і «жорстокість», а також психологічні механізми, що визначають формування та закріплення агресивних моделей поведінки.

Актуальність вивчення дисципліни зумовлена значним поширенням різних форм агресивної та насильницької поведінки у міжособистісних, сімейних, освітніх і суспільних відносинах. Прояви агресії можуть мати різний характер, інтенсивність і спрямованість — від вербальних та непрямих форм до фізичного насильства, злочинної поведінки та аутоагресивних проявів. Тому професійна підготовка психолога потребує не лише розуміння природи агресії, а й здатності аналізувати її чинники, своєчасно виявляти ризики, добирати методи психологічної діагностики, профілактики та психокорекції.

Курс поєднує фундаментальні психологічні знання із прикладним аналізом агресивної поведінки. У процесі його вивчення здобувачі ознайомлюються з основними теоретичними підходами до пояснення агресії, зокрема психоаналітичними, еволюційними, соціобіологічними, фрустраційними, когнітивними та соціально-навчальними концепціями. Порівняння різних теоретичних моделей дає можливість сформувати цілісне уявлення про багатофакторну природу агресивної поведінки та зрозуміти, чому її виникнення не може бути пояснене дією лише одного психологічного або соціального чинника.

Окремий змістовий блок дисципліни присвячено аналізу факторів виникнення та розвитку агресивної поведінки. Розглядаються біологічні, вікові, статеві, індивідуально-психологічні, сімейні, соціальні та ситуаційні детермінанти агресії, особливості її становлення в онтогенезі, роль виховання, соціального оточення, групи однолітків, засобів масової інформації та інших чинників зовнішнього середовища. Значна увага приділяється взаємозв’язку агресивної поведінки з емоційними станами, фрустрацією, індивідуальними особливостями особистості, а також впливом алкоголю та інших психоактивних речовин.

У межах дисципліни розглядаються окремі форми та соціально небезпечні прояви агресивної поведінки. Здобувачі аналізують психологічні аспекти насильства, булінгу, хейзингу, сімейного насильства, насильницької злочинності, убивства, сексуального насильства та віктимної поведінки. Окрема тема присвячена суїцидальній поведінці, яка в межах курсу розглядається як форма аутоагресії, її основним мотивам, чинникам ризику, віковим і статевим особливостям та загальним ознакам.

Практична складова дисципліни спрямована на формування навичок психологічного аналізу й оцінювання агресивної поведінки. Здобувачі ознайомлюються з основними методами її дослідження — спостереженням, опитуванням, експериментом, психодіагностичними та проективними методиками. Практичні заняття передбачають аналіз можливостей і обмежень різних діагностичних інструментів, інтерпретацію проявів агресивності та формування здатності обґрунтовано обирати методи дослідження відповідно до поставленого професійного завдання.

Важливе місце у структурі курсу посідають питання психологічної профілактики та корекції агресивної поведінки. Розглядаються напрями соціального і психологічного контролю агресії, формування моделей неагресивної поведінки, розвиток емпатії, емоційної саморегуляції та конструктивних способів реагування на конфліктні ситуації. Здобувачі знайомляться з індивідуальними та груповими формами психокорекційної роботи, аналізують можливості використання консультаційної, тренінгової та інших форм психологічної допомоги у роботі з агресивністю.

Практичне опанування дисципліни передбачає не лише засвоєння теоретичних положень, а й розроблення та апробацію окремих елементів психопрофілактичної і психокорекційної роботи. Здобувачі добирають вправи та завдання, спрямовані на зниження агресивних проявів, розвиток емоційної усвідомленості, самоконтролю, емпатії та навичок конструктивної взаємодії, а також моделюють окремі елементи соціально-психологічного тренінгу. Такий формат навчання забезпечує перехід від теоретичного розуміння агресивної поведінки до практичного планування психологічної допомоги.

Важливим результатом опанування дисципліни є формування у здобувачів здатності комплексно аналізувати агресивну поведінку людини, визначати можливі фактори її виникнення та закріплення, розрізняти ситуативні агресивні реакції та стійкі агресивні тенденції, враховувати вікові, соціальні й індивідуально-психологічні особливості особистості. Отримані знання мають сприяти професійно обґрунтованому вибору напрямів профілактичної, діагностичної та психокорекційної роботи.

Навчальна дисципліна має інтегрально-прикладний характер і тісно пов’язана із загальною, соціальною, віковою та диференціальною психологією, психологією девіантної поведінки, психодіагностикою, психологічним консультуванням, психокорекцією та психотерапією. Отримані у процесі вивчення курсу знання та практичні навички створюють підґрунтя для професійної діяльності психолога у сферах, де необхідні оцінювання ризиків агресивної поведінки, її профілактика, психологічна допомога особам з агресивними проявами та розроблення відповідних психокорекційних заходів.

Мета навчальної дисципліни: сформувати у здобувачів системне уявлення про механізми виникнення та розвитку агресивної поведінки, чинники, що її зумовлюють, особливості прояву агресії в різні вікові періоди,

а також сформувати практичні навички діагностики, профілактики та психокорекції агресивної поведінки..

Дисципліна спрямована на формування таких програмних компетентностей:

Загальні компетентності

ЗК 1. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК 4. Уміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми.

ЗК 7. Здатність діяти соціально відповідально та свідомо.

Фахові (спеціальні) компетентності

СК 1. Здатність здійснювати теоретичний, методологічний та емпіричний аналіз актуальних проблем психологічної науки та / або практики.

СК 4. Здатність здійснювати практичну діяльність (тренінгову, психотерапевтичну, консультаційну, психодіагностичну та іншу залежно від спеціалізації) з використанням науково верифікованих методів та технік.

СК 5. Здатність організовувати та реалізовувати просвітницьку та освітню діяльність для різних категорій населення у сфері психології.

СК 6. Здатність ефективно взаємодіяти з колегами в моно- та мультидисциплінарних командах.

СК 7. Здатність приймати фахові рішення у складних і непередбачуваних умовах, адаптуватися до нових ситуацій професійної діяльності.

СК 11. Здатність до особистісного та професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку на основі саморефлексії та саморегуляції.

Програмні результати навчання

ПР 4. Робити психологічний прогноз щодо розвитку особистості, груп, організацій.

ПР 5. Розробляти програми психологічних інтервенцій (тренінг, психотерапія, консультування тощо), провадити їх в індивідуальній та груповій роботі, оцінювати якість.

ПР 6. Розробляти просвітницькі матеріали та освітні програми, впроваджувати їх, отримувати зворотній зв'язок, оцінювати якість.

ПР 11. Здійснювати адаптацію та модифікацію існуючих наукових підходів і методів до конкретних ситуацій професійної діяльності.

СТРУКТУРА (ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН) НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

№	Назва теми	Кількість годин Денна форма, у тому числі					Кількість годин Заочна форма, у тому числі				
		Всього годин	ЛЗ	СЗ	ПЗ	СРС	Всього годин	ЛЗ	СЗ	ПЗ	СРС
Розділ 1. Теоретичні засади та чинники формування агресивної поведінки											
1	Поняття «агресія» та «агресивність» в сучасній психології	14	2	2	-	10	14	2	-	-	12
2	Основні теорії агресії	19	2	2	-	15	19	-	-	-	19
3	Фактори виникнення і розвитку агресивної поведінки	21	2	2	2	15	21	-	-	-	21
Розділ 2. Форми агресивної поведінки та напрями психологічного втручання											
4	Насильницька злочинність як вид асоціальної агресії	18	2	2	-	14	18	2	2	-	14
5	Суїцидальна поведінка як вид аутоагресії	21	2	2	2	15	21	-	2	-	19
6	Психологічна профілактика та корекція агресивності	27	2	2	4	19	27	-	2	2	23
Всього годин		**120**	**12**	**12**	**8**	**88**	**120**	**4**	**6**	**2**	**108**

ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема №1: Поняття «агресія» та «агресивність» в сучасній психології (2 год.)

План

1. Агресія як психологічний феномен.
2. Агресія в клінічній та юридичній психології.
3. Агресія і агресивність.
4. Види агресії.

Питання для самоперевірки та обговорення

1. Дайте визначення поняттю «агресія».
2. Чим поняття «агресія» відрізняється від понять «агресивність» та «жорстокість».

3. Які типи агресивних дій людини Ви можете назвати?
4. Охарактеризуйте види агресії.
5. Як Ви думаєте, чи є різниця у ставленні людей до різних видів агресії?

Тема № 2. Основні теорії агресії (2 год.)

План

1. Психоаналітична теорія агресії
2. Еволюційна теорія агресії
3. Соціобіологічна теорія агресії
4. Теорія спонукання.
5. Когнітивна теорія.
6. Теорія соціального научіння.

Питання для самоперевірки та обговорення

1. Назвіть основні плюси та мінуси відомих вам теорій агресії.
2. Чому останім часом науковці схиляються до еклектичного підходу у трактуванні виникнення агресивної поведінки?
3. Перелічте основні фактори агресивної поведінки згідно теорії А. Бандури.
4. Які науковці є представниками інстинктивної теорії агресії?
5. Як на вашу думку, дефекти в генах дійсно можуть спровокувати злочинну агресивну поведінку?

Тема №3. Чинники виникнення і розвитку агресивної поведінки (2 години)

План

1. Біологічні фактори (нервова система, генетичні фактори, біохімічні фактори).
2. Вікові та статеві фактори
3. Індивідуально-психологічні характери що обумовлюють агресію.
4. Психологічні фактори.
5. Вплив зовнішнього середовища та ситуативні передумови агресивної поведінки
6. Вплив алкоголю та наркотичних речовин на агресивну поведінку.

Питання для самоперевірки та обговорення

1. Назвіть основні індивідуально-психологічні риси, що обумовлють схильність людини до агресії.
2. З якими стилям виховання пов’язують виникнення агресивної поведінки у дитини?
3. Яким чином поширення агресії в суспільстві залежить від соціально-економічних чінників?

4. Проаналізуйте вплив телебачення та комп'ютерних ігр на становлення та розвиток агресії та агресивності.

5. Який характер має взаємозв'язок агресивної поведінки людини з вживанням алкоголю та наркотиків.?

Тема №4. Насильницька злочинність як вид агресії (2 год.)

План

1. Поняття насильства. Види, форми насильства.
2. Феномен булінгу.
3. Насилля у сім'ї.
4. Вбивство як соціально-психологічний феномен.
5. Згвалтування як психосексуальний феномен.
6. Поняття про віктимну поведінку.

Питання для самоперевірки та обговорення

1. Як можна співвіднести поняття «злочин» та «агресія»?
2. Чи можна вважати кримінальні злочини різними типами агресивної поведінки?
3. Що лежить в основі такого злочину як зґвалтування?
4. Чому вважається що учасниками боулінгу є не тільки агресор та постраждала особа , але і спостерігачі?
5. Як на вашу думку, чи в змозі покарання попередити насильство?

Тема №5. Суїцидальна поведінка як вид аутоагресії (2 години)

План

1. Загальне поняття про суїцид. Теорії суїциду.
2. Оцінка суїциду в різних культурах та релігіях.
3. Мотиви суїцидальної поведінки та фактори що їй сприяють.
4. Особливості суїцидальної поведінки в залежності від статі та віку.

Питання для самоперевірки та обговорення

1. Чому суїцид відносять до агресивної поведінки?
2. Чим, на Вашу думку, можна пояснити наявність різних поглядів та оцінок щодо явища самогубства в різних культурах?
3. Назвіть причини які можуть стати причиною самогубства.
4. Які існують загальні ознаки суїцидальної поведінки?
5. Чи мають дитячі та підліткові суїциди якусь специфіку?

Тема №6. Превентивні заходи та способи управління агресією (2 години)

План

1. Соціальний контроль над агресією.
2. Моделі неагресивної поведінки.
3. Засоби запобігання агресії.
4. Психологічний контроль над агресією.
5. Емпатія как засіб запобіганню агресії.

Питання для самоперевірки та обговорення

1. Які напрямки психокорекційної роботи Ви можете назвати?
2. Проаналізуйте основні методи психокорекційної роботи з агресією. Які з них найбільш ефективні, на Ваш погляд?
3. Чи завжди доцільно проводити корекцію агресивної поведінки?
4. Пригадайте відомі Вам експерименти по вивченню людської агресії.
5. Чи є покарання дієвим забом боротьби із агресією?

ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 3. Фактори виникнення і розвитку агресивної поведінки (2 години)

Мета заняття: сформувати у здобувачів здатність комплексно аналізувати чинники виникнення та розвитку агресивної поведінки, розрізняти біологічні, психологічні, соціальні та ситуаційні детермінанти агресії, визначати їх взаємодію та оцінювати їх значення у конкретних життєвих ситуаціях.

План заняття

1. Актуалізація теоретичних знань — 10 хв

Коротке обговорення основних груп факторів агресивної поведінки:

- біологічні фактори;
- вікові та статеві особливості;
- індивідуально-психологічні характеристики;
- психологічні фактори;
- сімейні та соціальні фактори;
- вплив зовнішнього середовища;
- ситуативні передумови;
- вплив алкоголю та психоактивних речовин.

Питання для обговорення:

1. Чому агресивну поведінку не можна пояснити дією лише одного чинника?
2. Які фактори можна вважати відносно стабільними, а які — ситуативними?
3. Які фактори можуть підсилювати один одного?
4. Чи може один і той самий фактор у різних людей мати різні наслідки?

2. Практичне завдання. «Карта факторів агресивної поведінки» — 20 хв

Здобувачі об’єднуються у малі групи.

Кожна група отримує одну категорію факторів:

- біологічні;
- вікові та статеві;
- індивідуально-психологічні;

- сімейні;
- соціальні;
- ситуаційні.

Завдання: створити коротку «карту факторів», у якій зазначити:

1. які конкретні чинники входять до цієї групи;
2. яким чином вони можуть впливати на агресивну поведінку;
3. які фактори можуть посилювати або послаблювати їх вплив;
4. які приклади прояву можна навести;
5. чи є цей фактор самостійною причиною агресії, чи діє лише у взаємодії з іншими.

Після виконання кожна група коротко презентує результати.

3. Практичне завдання. Аналіз кейсів «Чому виникла агресія?» (робота в командах) — 40 хв

Кейс 1. Агресивна поведінка підлітка у шкільному середовищі

Андрію 15 років. Протягом останнього навчального року класний керівник неодноразово повідомляв про конфлікти хлопця з однокласниками. Андрій гостро реагує на зауваження, може використовувати образливі висловлювання, штовхати інших учнів, а під час суперечок швидко переходить від словесної агресії до фізичної. Сам підліток пояснює свою поведінку тим, що «не дозволяє себе принижувати» та «завжди відповідає, якщо його зачіпають».

У навчанні має середню успішність, часто нудьгує на уроках, зауваження вчителів сприймає як несправедливе ставлення. За словами педагогів, особливо різко реагує у ситуаціях, коли його критикують у присутності однолітків.

У сім'ї Андрій проживає з батьками та молодшим братом. Батько дотримується жорсткого стилю виховання, вважає, що дитина повинна беззаперечно виконувати вимоги дорослих. У родині часто виникають гучні суперечки. За помилки чи порушення правил Андрія можуть суворо карати, при цьому батько переконаний, що «справжній чоловік повинен уміти постояти за себе». Мати частіше намагається уникати конфліктів і рідко втручається у суперечки між батьком і сином.

Останнім часом Андрій більше часу проводить із компанією старших підлітків, серед яких цінується фізична сила та здатність «не поступатися іншим».

Завдання для аналізу:

- Визначте біологічні, вікові, індивідуально-психологічні, сімейні, соціальні та ситуаційні фактори, які можуть бути пов'язані з агресивною поведінкою Андрія.
- Які фактори можуть виступати довготривалими чинниками ризику, а які — безпосередніми тригерами агресивної реакції?
- Які моделі агресивної поведінки може засвоювати підліток у сім'ї та групі однолітків?

- Якої додаткової інформації недостатньо для повного психологічного аналізу ситуації?

Кейс 2. Агресивна поведінка засудженого в умовах установи виконання покарань

Сергію 34 роки. Він відбуває покарання у виправній установі за насильницький злочин. До засудження неодноразово притягувався до адміністративної відповідальності за конфлікти у громадських місцях. За його словами, більшість проблем у минулому виникала після вживання алкоголю. Сам Сергій вважає себе «запальним, але не агресивним» та пояснює попередні конфлікти тим, що «не дозволяв іншим себе принижувати».

У перші місяці відбування покарання суттєвих порушень дисципліни не було. Останнім часом працівники установи помітили, що Сергій став більш дратівливим, різко реагує на зауваження, часто вступає у словесні конфлікти з іншими засудженими. Особливо гостро він реагує на ситуації, які сприймає як прояв неповаги або намагання продемонструвати над ним перевагу.

Нещодавно під час побутового конфлікту з іншим засудженим через черговість користування спільним майном Сергій почав голосно ображати опонента, погрожував йому та намагався спровокувати фізичну сутичку. Після втручання персоналу пояснив свою поведінку словами: «Якщо один раз промовчиш — усі вирішать, що ти слабкий».

Під час бесіди з психологом з'ясувалося, що останні кілька тижнів Сергій отримує негативні новини від родини, переживає через погіршення стосунків із дружиною та майже не спить. Він говорить про постійне внутрішнє напруження та відчуття, що повинен «завжди бути напоготові».

У середовищі засуджених, з якими він найбільше спілкується, цінується здатність жорстко відстоювати власну позицію та не поступатися у конфліктах.

Завдання для аналізу:

1. Які індивідуально-психологічні, соціальні та ситуаційні фактори можуть бути пов'язані з агресивною поведінкою Сергія?
2. Які фактори сформувалися ще до засудження, а які пов'язані з актуальними умовами відбування покарання?
3. Яку роль можуть відігравати хронічне напруження, проблеми зі сном та сімейна ситуація?
4. Що в описаній ситуації можна розглядати як безпосередній тригер агресивної реакції?
5. Як на поведінку Сергія можуть впливати групові норми та уявлення про необхідність демонструвати силу?
6. Які захисні фактори могли б зменшувати ризик агресивної поведінки?
7. Якої додаткової інформації потребує психолог для комплексного аналізу ситуації?

Кейс 3. Вплив групового середовища на агресивну поведінку засудженого

Дмитру 22 роки. Він відбуває покарання вперше. До засудження проживав із матір'ю, навчався у професійному училищі, постійної роботи не мав. Близькі характеризували його як емоційного та схильного до впливу більш авторитетних однолітків. У підлітковому віці Дмитро намагався уникати відкритих конфліктів і сам рідко був ініціатором бійок.

Після потрапляння до установи він спочатку поводився замкнуто, дотримувався вимог режиму та уникав суперечок. Згодом почав активно спілкуватися з невеликою групою засуджених, серед яких високий статус мають особи, які демонструють жорсткість, готовність до конфронтації та зневажливе ставлення до слабших.

Через декілька місяців працівники установи помітили зміни у його поведінці. Дмитро почав грубо відповідати іншим засудженим, частіше вступати у суперечки, демонстративно ігнорувати прохання окремих осіб. У декількох випадках він приєднувався до словесного приниження іншого засудженого, хоча раніше особистих конфліктів із ним не мав.

Одного разу під час суперечки Дмитро штовхнув іншого засудженого після того, як члени його групи почали підбурювати його словами, що він «дозволяє собою командувати». Після інциденту хлопець пояснив психологу, що не хотів битися, але «відступити при інших було б соромно».

У ситуаціях, коли Дмитро перебуває окремо від цієї групи, він поводиться значно спокійніше, охоче спілкується з психологом та визнає, що іноді чинить так, як від нього очікують інші. Водночас він побоюється соціальної ізоляції та втрати підтримки серед засуджених.

Завдання для аналізу:

1. Які соціально-психологічні фактори можуть пояснювати зміну поведінки Дмитра?
2. Яку роль відіграють групові норми, конформність, прагнення до прийняття та статусу?
3. Яким чином середовище відбування покарання може впливати на закріплення агресивних моделей поведінки?
4. Що в описаному конфлікті стало безпосереднім тригером агресивної реакції?
5. Які індивідуально-психологічні особливості Дмитра можуть підвищувати його сприйнятливість до групового впливу?
6. Які фактори свідчать про те, що агресивна поведінка ще не стала для нього стійкою моделлю?
7. Які захисні фактори можуть зменшити ризик подальшого закріплення агресивної поведінки?
8. Якої додаткової інформації потребує психолог для визначення чинників ризику та планування подальшої роботи?

Кейс 4. Агресивна поведінка під впливом групи однолітків

Максиму 16 років. Він навчається у професійному коледжі. У школі хлопець був досить спокійним, серйозних конфліктів із педагогами чи однокласниками не мав. Після вступу до коледжу Максим почав проводити багато часу з новою компанією однолітків.

У групі особливо цінується демонстративна впевненість, фізична сила та готовність жорстко відповідати на образи. Деякі учасники компанії регулярно насміхаються з тих, хто уникає конфліктів, називаючи таку поведінку слабкістю. Максим прагне бути прийнятим групою та не хоче виглядати боягузом.

Через декілька місяців викладачі помітили зміни у його поведінці. Хлопець став частіше сперечатися, використовувати грубі висловлювання, демонстративно реагувати на зауваження. Одного разу після словесної суперечки він штовхнув іншого студента. Пізніше Максим пояснив, що «не міг відступити перед друзями».

У спілкуванні з батьками хлопець залишається відносно спокійним. Мати зазначає, що раніше він уникав бійок і часто переживав через конфлікти. Сам Максим говорить, що у новій компанії він «став упевненішим» і що тепер інші його «поважають».

У соціальних мережах група активно поширює відео бійок та контент, у якому агресивна поведінка подається як прояв сили, мужності та високого статусу.

Завдання для аналізу:

- Які соціально-психологічні фактори можуть впливати на поведінку Максима?
- Яку роль відіграють групові норми, конформність, прагнення до прийняття та статусу?
- Чи можна в цьому випадку говорити про засвоєння агресивної моделі поведінки?
- Які ситуації можуть бути безпосередніми тригерами агресії?
- Які особистісні та соціальні фактори можуть захищати підлітка від подальшого закріплення агресивної поведінки?
- Чому важливо порівнювати поведінку Максима у різних соціальних середовищах?

5. Підсумкова дискусія — 10 хв

Питання для обговорення:

1. Які фактори агресивної поведінки найчастіше діють у комплексі?
2. Які чинники психолог може реально змінити у процесі роботи?
3. Чому однакові життєві обставини не призводять до агресії у всіх людей?
4. Яку роль відіграють захисні фактори?

5. Чому під час аналізу агресивної поведінки важливо уникати спрощених причинних пояснень?

Тема 5. Суїцидальна поведінка як вид аутоагресії (2 години)

Мета заняття: сформувати у здобувачів здатність розпізнавати основні фактори ризику та захисні фактори суїцидальної поведінки, аналізувати психологічний стан людини у кризовій ситуації, визначати ознаки підвищеного суїцидального ризику та обирати професійно доцільну стратегію первинного психологічного реагування.

План заняття

1. Актуалізація теоретичних знань — 10 хв

Коротке обговорення:

- поняття суїцидальної та аутоагресивної поведінки;
- фактори ризику суїцидальної поведінки;
- захисні фактори;
- вікові та соціальні особливості суїцидальної поведінки;
- значення кризових життєвих подій та соціальної ізоляції.

Питання для обговорення:

1. Чому суїцидальну поведінку не можна пояснювати однією причиною?
2. Чим фактор ризику відрізняється від безпосередньої кризової події?
3. Які фактори можуть знижувати ризик суїцидальної поведінки?
4. Чому важливо оцінювати не лише фактори ризику, а й ресурси людини?

2. Практичне завдання. «Фактори ризику та захисні фактори» — 15 хв

Визначте перелік характеристик та життєвих обставин і розподіліть їх на:

- індивідуально-психологічні фактори ризику;
- соціальні фактори ризику;
- ситуаційні фактори;
- захисні фактори.

Приклади (доповнити іншими значимими подіями, обставинами чи характеристиками):

- переживання значущої втрати;
- соціальна ізоляція;
- тривалий психологічний стрес;
- сімейний конфлікт;
- попередні прояви аутоагресивної поведінки;
- відчуття безнадійності;
- наявність близьких і підтримувальних стосунків;
- готовність звертатися по допомогу;

- наявність значущих життєвих цілей;
- доступ до психологічної та соціальної підтримки.

Після виконання обговорюється, чому окремий фактор не може автоматично свідчити про наявність суїцидального наміру.

3. Практичне завдання. Аналіз кейсів — 25 хв

Здобувачі працюють у малих групах.

Кейс 1. Кризовий стан після значущої втрати

Жінці 39 років. Протягом останніх двох місяців вона пережила розлучення та вимушену зміну місця проживання. Повідомляє про труднощі зі сном, постійну втому, зниження інтересу до звичних справ та відчуття, що «нічого вже не має сенсу». Стала значно менше спілкуватися з друзями та відмовляється від більшості зустрічей.

Під час бесіди з психологом говорить, що не бачить перспективи покращення ситуації, але водночас підтримує регулярний контакт із сестрою, продовжує працювати та погоджується на подальші консультації.

Завдання:

1. Визначте фактори ризику.
2. Визначте захисні фактори.
3. Які висловлювання потребують додаткового уточнення?
4. Які питання доцільно поставити психологу?
5. Які подальші дії спеціаліста можуть бути доцільними?

Кейс 2. Засуджений у кризовій ситуації

Олексію 29 років. Він відбуває покарання вперше. Протягом останнього місяця працівники установи помітили, що чоловік став замкнутим, рідше спілкується з іншими засудженими, відмовляється від занять, у яких раніше брав участь.

Нещодавно Олексій отримав повідомлення про припинення стосунків із партнеркою. Після цього став говорити, що «втратив усе» і що після звільнення «йому немає куди повертатися». Під час бесіди з психологом відповідає коротко, зазначає, що погано спить і постійно думає про свою ситуацію.

Водночас підтримує зв’язок із матір’ю, погодився на зустріч із психологом та говорить, що хотів би відновити стосунки із сином після звільнення.

Завдання:

1. Які фактори ризику можна визначити у цьому випадку?
2. Які фактори можуть мати захисне значення?
3. Які зміни у поведінці Олексія потребують особливої уваги?
4. Яку додаткову інформацію необхідно отримати психологу?
5. Які професійні дії мають бути пріоритетними?

Після роботи групи презентують результати та порівнюють свої висновки.

4. Практичне завдання. «Як запитувати про суїцидальний ризик» — 15 хв

Робота у парах.

Один здобувач виконує роль психолога, другий — клієнта з описаних у попередньому завданні кейсів.

Завдання психолога — провести короткий фрагмент бесіди, використовуючи:

- відкриті запитання;
- уточнення емоційного стану;
- пряме, але коректне уточнення наявності думок про заподіяння собі шкоди;
- активне слухання;
- підтримувальні висловлювання без знецінення;
- уточнення доступних джерел соціальної підтримки.

Після виконання ролі змінюються.

5. Практичне завдання. Алгоритм первинного реагування психолога — 10 хв

У малих групах здобувачі формують послідовність дій психолога у випадку виявлення підвищеного суїцидального ризику.

Орієнтовні складові:

1. встановити психологічний контакт;
2. уточнити актуальний емоційний стан;
3. оцінити наявність суїцидальних думок та загальний рівень ризику;
4. визначити фактори ризику та захисні фактори;
5. забезпечити безперервність підтримки;
6. за необхідності залучити відповідних медичних або інших фахівців;
7. визначити доступні джерела соціальної підтримки;
8. домовитися про подальший контакт і спостереження.

6. Підсумкова рефлексія — 5 хв

Питання:

1. Які ознаки у кейсах були найбільш значущими?
2. Чому психологу важливо прямо уточнювати наявність суїцидальних думок?
3. Які помилки спеціаліста можуть перешкоджати встановленню контакту?
4. Чому оцінювання захисних факторів є таким самим важливим, як визначення ризиків?

Тема №6. Психокорекція агресивності у дітей та молоді (4 години)

Мета заняття: сформувати у вас уявлення про основні напрями та принципи психокорекційної роботи з агресивною поведінкою дітей і молоді; розвинути навички добору психокорекційних методів відповідно до віку,

форми та чинників агресивної поведінки; сформувати вміння розробляти та проводити окремі елементи тренінгової програми, спрямованої на розвиток емоційної саморегуляції, емпатії, конструктивної комунікації та альтернативних способів реагування на конфлікт.

Методичні вказівки щодо підготовки до заняття

Об’єднайтеся у чотири групи. Оберіть одну із цільових груп:

1. підлітки – учні шкіл;
2. молоді люди – студенти;
3. неповнолітні клієнти пробації;
4. повнолітні засуджені до відбування покарань в УВП.

Розробіть фрагмент психокорекційного заняття тривалістю 30–40 хвилин.

Укажіть:

1. тему заняття;
2. цільову групу;
3. мету;
4. психокорекційні завдання;
5. 2–3 вправи;
6. очікувані результати;
7. спосіб проведення рефлексії;
8. можливі обмеження або ризики застосування обраних вправ.

До практичного заняття повторіть основні чинники виникнення та розвитку агресивної поведінки, вікові особливості її прояву, напрями психологічної профілактики та психокорекції.

Заздалегідь доберіть психокорекційні вправи**,** спрямовані на один із зазначених нижче напрямів (або запропонуйте свій):

- усвідомлення та розпізнавання емоцій;
- контроль гніву та імпульсивності;
- розвиток емпатії;
- конструктивне вирішення конфліктів;
- формування навичок асертивної поведінки;
- розвиток саморегуляції;
- формування альтернатив агресивному реагуванню.

Для кожної вправи зазначте:

1. мету;
2. рекомендований вік учасників;
3. тривалість;
4. необхідні матеріали;
5. алгоритм проведення;
6. очікуваний психокорекційний ефект;
7. можливі обмеження або ризики застосування.

Не використовуйте вправи, що передбачають публічне приниження учасників, навішування негативних характеристик, цілеспрямоване

провокування конфлікту або примусове розкриття особистого травматичного досвіду.

Представте розроблений фрагмент групі та проведіть одну-дві з обраних вправ.

Підсумкова рефлексія

Питання для обговорення:

1. Які вправи найбільше відповідають завданням розвитку емоційної саморегуляції?
2. Які вправи спрямовані на розвиток емпатії та соціальних навичок?
3. Чому психокорекція агресивності не повинна зводитися лише до вимоги «не злитися»?
4. Як адаптувати одну й ту саму вправу для різних вікових груп?
5. За якими ознаками можна оцінювати ефективність психокорекційної роботи?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Ряд питань навчальної дисципліни виносяться на самостійне опрацювання. Виконання самостійної роботи оцінюється окремо та є невід'ємною складовою успішного проходження курсу. Для виконання завдань самостійної роботи вам необхідно зробити конспект нижчезазначених питань. Кожне питання має бути ґрунтовно висвітлене в обсязі не менше двох сторінок рукописного тексту.

1. Агресія та агресивність: особливості співвідношення понять.
2. Основні теорії агресії: спільне та відмінності.
3. Методи систематичного дослідження агресії
4. Становлення агресивної поведінки в онтогенезі.
5. Біологічні основи агресивної поведінки людини
6. Зовнішні детермінанти агресії.
7. Соціальні детермінанти агресії
8. Індивідуальні детермінанти агресії: гендерні особливості прояву агресії.
9. Агресія і ЗМІ.
10. Убивство як крайній прояв агресії.
11. Психологія терору та терористів.
12. Засоби боротьби з насиллям над дітьми.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

Завдання. Опрацювати наукову літературу, підготувати доповідь та мультимедійну презентацію для представлення в навчальній групі з однієї з запропонованих тем:

1. Погляди Е. Фромма на природу та форми людської агресії.
2. Модель сексуальної агресії Н. Маламута.
3. Загальна модель агресії К. Андерсона та Б. Бушмана: структура та пояснювальні можливості.
4. Соціально-інтеракціоністська теорія агресивної поведінки Дж. Тедеші та Р. Фелсона.
5. Адиктивна поведінка та її взаємозв'язок з агресією.
6. Роль емоцій у виникненні та розвитку агресивної поведінки.
7. Вандалізм як форма деструктивної агресивної поведінки.
8. Співвідношення понять «агресія», «насильство» та «жорстокість».
9. Е. Дюркгейм та становлення наукового підходу до вивчення суїцидальної поведінки.
10. Історико-психологічні та соціокультурні підходи до розуміння феномену суїциду.
11. Особливості психокорекції агресивної поведінки засобами арт-терапії.
12. Соціально-психологічний тренінг як засіб профілактики та корекції агресивної поведінки.
13. Агресивна поведінка в підлітковому віці: чинники, форми прояву та наслідки.
14. Булінг як форма групової агресивної поведінки.
15. Сімейне насильство: психологічні механізми виникнення та підтримання агресивної поведінки.
16. Вплив засобів масової інформації та цифрового контенту на формування агресивної поведінки.
17. Алкоголь і психоактивні речовини як чинники ризику агресивної поведінки.
18. Психологічні особливості осіб, які вчиняють насильницькі злочини.
19. Емпатія та емоційна саморегуляція як чинники профілактики агресивної поведінки.
20. Когнітивно-поведінкові методи у профілактиці та корекції агресивної поведінки.

ПОРЯДОК ОЦІНЮВАННЯ

Оцінювання ваших досягнень відбувається за системою відображеною в таблиці

№ теми	Назви розділів і тем	Всього балів	Форма заняття	
			семінарське заняття (конспектування, відповідь, доповнення)	практичне заняття (опрацювання матеріалів для підготовки)
1	2	3	4	5
Розділ 1. Теоретичні засади та чинники формування агресивної поведінки				
1	Поняття «агресія» та «агресивність» в сучасній психології	3	3	-
2	Основні теорії агресії	3	3	-
3	Фактори виникнення і розвитку агресивної поведінки	7	3	4
Розділ 2. Форми агресивної поведінки та напрями психологічного втручання				
4	Насильницька злочинність як вид асоціальної агресії	3	3	-
5	Суїцидальна поведінка як вид аутоагресії	7	3	4
6	Психологічна профілактика та корекція агресивності	11	3	8
Разом		**34**	**18**	**16**
Індивідуальне завдання		14		
Самостійна робота		12		
Екзамен		40		
Всього		100 балів		

Робота на семінарах оцінюється за наступними критеріями:

- ваша присутність та повний конспект семінарських питань забезпечують вам 1 бал;
- для того аби отримати щеодин бал слід брати участь в опрацюванні семінарських питань (доповнення, відповідь на питання викладача, висловлення своєї обґрунтованої точки зору під час обговорення проблемних питань);
- виступ із доповіддю на питання за планом семінарського завдання може принести вам ще один бал за умови, що відповідь буде змістовною та відповідати плановому питанню;

Таким чином ваша участь в роботі семінару може принести вам до 3 балів за одне заняття. Пропущений семінар відпрацьовується написанням конспекту всіх питань з плану заняття та відповідями на питання викладача за змістом семінару під час відпрацювання.

Робота на практичних заняттях оцінюється за такими критеріями:

- для того аби отримати бали слід брати участь виконанні вправ та завдань практичного заняття (а також, доповнення, відповідь на питання викладача, висловлення своєї обґрунтованої точки зору під час обговорення проблемних питань);
- виступ із доповіддю на питання за планом практичного заняття може принести вам ще бали за умови, що відповідь буде змістовною та відповідати плановому питанню;

Таким чином, ваша участь в роботі на практичному занятті може принести вам до 3 балів за одне заняття.

Самостійна робота оцінюється викладачем з розрахунку 2 бали за одну тему - повністю висвітлені в конспекті питання з вищенаведеного списку.

Індивідуальна робота оцінюється викладачем з розрахунку 14 балів за завдання. Кожен здобувач протягом курсу має скласти психологічний портрет особи з проявами стійкої девіантної поведінки.

При цьому оцінка відбувається узагальненням балів за 5 критеріями:

№	Критерій оцінювання	Зміст критерію	Макс. бал
1	Наукова обґрунтованість та якість використаних джерел	Використано наукову та навчальну літературу, релевантну обраній темі; коректно представлено основні поняття, теорії, підходи й результати досліджень; інформація не зводиться лише до популярних або неперевірених джерел.	3
2	Повнота та логічність розкриття теми	Доповідь відповідає заявленій темі, має чітку структуру, послідовно розкриває ключові аспекти проблеми; основні положення взаємопов’язані, сформульовано змістовні висновки.	3
3	Аналітичність та практична спрямованість	Здобувач не лише відтворює теоретичний матеріал, а аналізує механізми психологічного впливу, наводить доречні приклади, результати досліджень або ситуації практичного застосування, демонструє критичне осмислення теми.	3
4	Якість мультимедійної презентації	Презентація є структурованою, змістовною та наочною; матеріал подано лаконічно й читабельно, візуальні елементи доповнюють зміст доповіді, відсутнє надмірне текстове перевантаження.	3
5	Представлення роботи та участь в обговоренні	Здобувач логічно й самостійно представляє матеріал, вільно орієнтується у темі, аргументує власні висновки, коректно використовує психологічну термінологію та дає змістовні відповіді на запитання аудиторії й викладача.	3

Підсумковий контроль з дисципліни відбувається у вигляді екзамену на якому ви можете отримати до 40 балів в залежності від повноти та обґрунтованості ваших відповідей. На екзамені в білеті будуть 4 питання з переліку наведеного нижче, кожна відповідь дає вам до 10 балів. Якщо під час проходження курсу

ви набрали 60 балів то маєте право не здавати екзамен вдовольнившись підсумковою оцінкою відповідно до кількості набраних балів. Схема переведення балів у підсумкову оцінку наведена в таблиці.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою
90 – 100	**A**	відмінно
82-89	**B**	добре
75-81	**C**	
64-74	**D**	задовільно
60-63	**E**	
35-59	**FX**	незадовільно з можливістю повторного складання
0-34	**F**	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Питання до заліку

1.Поняття агресії та агресивності.
2. Типи агресивної поведінки.
3. Поняття «агресія», «насильство», «жорстокість» та їх взаємовідношення
4. Теорія інстинктивної агресії К.Лоренца.
5. Глибинно-психологічний підхід вивчення агресії.
6. Фрустраційна теорія агресивної поведінки.
7. Поняття агресії в теорії соціального навчання А. Бандури.
8. Біолого- та медико-психологічні концепції агресії.
9. Класифікація видів агресії виходячи з форм поведінки.
10. Психологічний підхід до класифікації видів агресії А. Басса.
11. Загальна характеристика конструктивної, деструктивної і дефіцитарної агресії.
12. Характеристика позитивної та негативної агресії.
13. Особливості молодіжної агресії.
14. Патологічна агресія, її види та ознаки.
15. Причини виникнення дитячої агресії, форми агресивної поведінки у дітей.
16. Агресія в підлітковому віці.
17. Особливості молодіжної агресії.
18. Булінг та моббінг.
19.Вікові та статеві особливості агресії.
20.Індивідуально-психологічні чинники агресії.
21.Вплив сім'ї на формування агресивної поведінки у дітей.
21.Група та субкультура однолітків як фактор агресії.
22.Проблема зв'язку ЗМІ та агресії.
23. Вплив соціальних фрустраторів сучасності на агресивну поведінку

24. Ситуативні фактори агресії.
25. Вплив психотропних речовин на агресивну поведінку.
26. Експериментальний підхід дослідження агресії.
27. Неекспериментальний підхід дослідження агресії.
28. Покарання як форма насильства.
29. Напрямки психопрофілактики агресивної поведінки.
30. Катарсис та агресивна поведінка.
31. Емпатія, гумор як засоби запобігання людської агресії.
32. Психокорекція агресивної поведінки дітей.
33. Методи вивчення агресії та агресивності.
34. Психокорекція агресивності.
35. Насильницькі злочини та злочинці.
36. Соціально-психологічна проблема покарання за злочин.
37. Тоталітаризм як насильство держави над людиною.
38. Феномен тероризму
39. Суїцидальна поведінка, як вид аутоагресивної поведінки, її фактори.
40. Віктимна поведінка особистості.

ПРАВИЛА КУРСУ ТА ПОЛІТИКА АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ

Запізнення на лекцію не припустимі, викладач залишає за собою право не допустити до заняття слухача (студента), що порушує дисципліну або запізнюється. Поважайте працю викладача, ваших товаришів по навчанню та себе – дотримуйтесь дисципліни під час освітнього процесу. Ці ж самі правила поведінки поширюються й на інші форми занять (семінари, практичні).

Прослуховуючи цей курс, Ви погоджуєтесь дотримуватися положень принципів академічної доброчесності. Верховна Рада України визнає академічну доброчесність важливою передумовою провадження якісної освітньої та наукової (творчої) діяльності, здобуття якісної освіти, утвердження в суспільстві довіри до результатів навчання і наукових(творчих) досягнень, а також формування поваги до честі та гідності людини. Академічна доброчесність – сукупність цінностей, принципів і заснованих на них правил, якими мають керуватися суб’єкти академічної діяльності під час провадження такої діяльності.

Закон України «Про академічну доброчесність» 18 грудня 2025 року №4742IX (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4742-20#Text), проголошує базові цінності та визначає основні принципи і правила академічної доброчесності, правові та організаційні механізми її формування та забезпечення, основні ознаки і види порушень академічної доброчесності та заходи реагування на такі порушення.

Робота в групах над відповідними документами або домашніми завданнями не заборонена, робота, яку виконує слухач, повинна бути продуктом цього слухача і демонструвати його унікальний внесок. Видавати

чужу роботу за свою – форма академічної недоброчесності. Плагіат призведе до негайної негативної оцінки дисципліни. Для кращого розуміння, що є плагіатом рекомендую ознайомитися з матеріалом http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2013/Metodichka-plagiat.pdf

Під час екзамену не повинно бути жодних розмов або спілкування з іншими здобувачами. Будь-яка розмова або користування електронним пристроєм буде інтерпретуватися як шахрайство і призведе до незадовільної оцінки за екзамен чи тест. Обмін інформацією з іншими особами в аудиторії під час тестування або екзамену, є академічною нечесністю, і всі залучені сторони будуть покарані.

Аудиторний етикет: під час занять зовнішній світ перестає існувати. Використання мобільних телефонів, комп'ютерів або інших пристроїв зв'язку під час лекції категорично забороняється адже є проявом неповаги до викладача і аудиторії. Користування гаджетами для доступу до мережі Інтернет припустиме лише під час семінарських/практичних занять за вказівкою чи дозволом викладача.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Віктимологія та агресологія: навч. посібник / За ред. Н.Волянюк, Г.Ложкіна. К.- Р.: «Прінт Хауз», 2010. 153с.
2. Основні напрямки діяльності психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора: навчально-методичний посібник / уклад.: Данильченко Т. В., Волеваха І. Б., Мірошниченко О. М.; Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПтС, 2020. 286 с.
3. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблеми агресивної поведінки особистості: навч. посіб. Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000. 156 с.
4. Журавель Т., Мельник Л., Строєва Н. Подолання домашнього насильства: методичний посібник до пробаційної програми. Київ, 2023. 222 с.
5. Мельник Л., Пуха К., Журавель Т. Подолання агресивної поведінки: методичний посібник до пробаційної програми. Київ: Міністерство юстиції України, 2019. 154 с.
6. Психологія агресії, насильства і травми: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Укладач Л.Дейнека. Луцьк, 2019.

Допоміжна

1. Бовть О.Б. Соціально-психологічні причини агресивної поведінки підлітків. *Рідна школа*. 1999. № 2. С.17-20.
2. Волеваха І.Б., Ворощук В.І. Причини агресивної поведінки. *Правова держава в сучасних умовах. Збірник наукових праць VI наукової конференції «Правова держава в сучасних умовах», 16 жовтня 2020 року, м. Чернігів.* Чернігів: Чернігівський інститут ім. Героїв Крут ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2020. с.125-130

3. Волеваха І. Насилля в життєвому просторі сучасних підлітків. *Реформа пробації: можливість обирати майбутнє: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 квітня 2024 р.) / голов. ред. О.В. Висоцька; Пенітенціарна академія України.* Чернігів: ПАУ, 2024. с. 57-60.

4. Докукіна О. М. Соціально-педагогічні та соціокультурні фактори насильства у багатопоколінній сім'ї. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць.* Вип. 12., Ч. ІІ. К., 2009. С. 228–234.

5. Дроздов О.Ю. Булінг як чинник небезпеки освітнього простору. *Проблеми психологічної безпеки сучасної молоді: монографія* / За наук. ред. О.Ю.Дроздова. Чернігів: Десна-Поліграф, 2019. С. 145-162

6. Губко А.А. Соціально-психологічні чинники булінгу в різних вікових групах школярів. Вісник ЧНПУ іменіТ.Г.Шевченка. 2015 .Вип.128. Серія «Психологічні науки». С.76-80.

7. Запухляк О. З. Особливості агресії акцентуйованих підлітків. Проблеми загальної і педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К.,2004. Т. 5, вип. 1. С. 152–157.

8. Кльоц, Л. Носок Н., Т. Шугай.Т. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх і молоді. *Практична психологія та соціальна робота.* 2009. №6. С. 19–25.

9. Лящук Л. Програма курсу корекційних занять зі зниження агресії у дітей. *Психолог.* 2008. №30 / 32 (серпень).

10. Мелоян А. Є. Аналіз феномена агресії в психологічних дослідженнях. *Вісник ХДПУ ім. С.Сковороди.* Вип. 7. Х.: 2001. С. 126–130.

11. Мізерна О.О. Психологічний аналіз підліткової агресивності. *Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М.П.Драгоманова.* Випуск 18. К.: Вид-во НПУ іменіМ.П.Драгоманова, 2002. С.81-87.

12. Мізерна О.О. Підліткова агресивність та акцентуації характеру. *Актуальні проблеми психології. Том. І.: Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України* . К.: Міленіум, 2004. Вип. 13. С.64-68.

13. Мізерна О.О. Корекційна тренінгова програма "Самовдосконалення" для подолання агресивних проявів серед підлітків. *Практична психологія та соціальна робота.* 2003. №4. С. 37-43; №5. С.54-60.

14. Рептух Н.О. Корекція та профілактика становища дитини в сім'ї як спосіб зниження її агресивності. *Практична психологія та соціальна робота.* 2008. №8. С. 37–46

15. Пугач Л. Зрозуміти і підтримати. Програма занять психологічної підтримки дітей, схильних до агресії. *Психолог.* 2010. №6. С. 22–26

16. Севастьянова, Т. В. Позбавляємося від агресії за допомогою гри. *Дошкільне виховання.* 2008 . № 12 . С. 77-80.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського: http://www.nbuv.gov.ua.

2. Державна установа «Центр пробації». Нормативно-правова база та методичні матеріали пробаційних програм: https://probation.gov.ua/normativno-pravova-baza?utm_source=chatgpt.com